

УДК 009:168.522

НАУКОВІСТЬ ТА ІДЕОЛОГІЧНІСТЬ У ФЕНОМЕНІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Олександр Афанасьєв, Ірина Василенко.

Анотація. Серед чинників, що формують історичну пам'ять, головна роль належить ідеології і науці, при переважному значенні ідеології, особливо за часів «перезавантаження» історичної пам'яті. Оскільки ідеологія висловлює певні інтереси, зростає небезпека неадекватності історичних оцінок. Необхідно підвищити роль об'єктивної і неупередженої науки в процесі формування історичної пам'яті.

Ключові слова: історична пам'ять, наука, ідеологія.

Дослідники звертаються до феномену історичної пам'яті з різноманітних приводів. Здебільшого це пов'язано з діяльністю ветеранських товариств, організацією меморіальних виставок, обговоренням нових документів про історичне минуле, ювілеями знакових подій [1; 2; 11]. На пострадянському просторі історична пам'ять пов'язується зі святкуванням всіляких державних ювілеїв або спробами вироблення певної об'єднуючої ідеології, або проблемою національної ідентичності [6; 13]. За радянських часів нею цікавилися в культурологічному плані [9]. Питання історичної пам'яті актуальні в сучасній Україні і в зв'язку з проблемою формування української політичної нації та громадянського суспільства, і в рамках процесу декомунізації, і на шляху розкриття злочинів тоталітарного режиму, і ліквідації білих плям вітчизняної історії. Та й обговорення резонансних заходів Українського інституту національної пам'яті свідчить про це. Крім того, усе це ще й поєднується з проблемою ідентифікації, яка часто стає предметом наукового обговорення в сучасному світі. Прикладом є проведена нещодавно на базі Одеського національного політехнічного університету міжнародна науково-теоретична конференція «Пам'ять та ідентичність» (Одеса, 26-27 червня 2017 року), матеріали якої знайшли відображення у різноманітних виданнях [7; 5].

Історична пам'ять багатогранний конструкт. Вона є в наявності як в індивідуальній свідомості, так і в суспільній, як в різних текстах, так і в речових об'єктах. Сформована в ході соціалізації особистості на основі отриманої освіти і особистих вражень, історична пам'ять постійно підкріплюється новою інформацією та різними матеріальними пам'ятками, але також вона періодично, хоча і не часто, «перезавантажується» під впливом безлічі факторів. Перш за все, відбір того, що слід пам'ятати як історичні знакові події, виробляє сам індивід. Однак він схильний до впливу тих явних і неявних сил, які формують історичну пам'ять і через нього, і безпосередньо. Це і література, і ЗМІ, і соціальні мережі, і політика, але, в першу чергу, це ідеологія. Серед феноменів, що формують пам'ять, науці взагалі, і зокрема історичним та іншим соціально-гуманітарним дисциплінам, відводиться невинувато мало місця. Як носії пам'яті, так і суб'єкти, що формують її, до науки вдаються нечасто. Тим більше, що в повсякденній свідомості історична пам'ять та історична наука практично не розрізняються, через що, зокрема, користується популярністю безграмотне гасло «не можна переписувати історію!». Але ж історію доводиться і доповнювати і

переписувати в зв'язку з виявленням нових документів або у зв'язку з виявленням помилок і прямого обману щодо історичного минулого.

Історична пам'ять співвідноситься з культурною пам'яттю, а також з соціальною і культурною реальністю, яка існувала раніше і існує в теперішньому часі. Ось чому до неї мають відношення практично всі гуманітарні дисципліни. Тим часом, в різноманітні публікації про історичну пам'ять [10] легко помітити, що, по-перше, проблемою цікавляться в основному історики, хоча це, як мінімум, комплексна проблема, по-друге, недостатньо уваги звернено на методологічні проблеми, як то в питанні співвідношення ідеології та науки в історичній пам'яті, де чимало незбіжних теоретичних позицій, наприклад, про те, чи повинна історія бути патріотичною, чи повинні наукові тексти мати цілеспрямовану виховну складову, чи повинна гуманітарна наука обслуговувати політику, чи вона повинна бути об'єктивною. Однак переважає обговорення методичних і практичних проблем [8], які без рішення теоретико-методологічних питань не виглядають досить переконливими.

Необхідно привернути увагу широкого кола науковців-гуманітаріїв до методологічних проблемам історії та, зокрема, історичної пам'яті, особливо з питання співвідношення ідеології та науки у формуванні та «перезавантаженні» історичної пам'яті. Остання обставина і визначило мету даної статті.

Історична пам'ять вельми складне утворення і за змістом, і за походженням, і за функціями, і за призначенням. З одного боку вона відображає історичну реальність, але з іншого – штучно конструюється. Пам'ять має об'єктивну основу, оскільки говорить про реальні події, але включає суб'єктивні домисли, легенди, міфи. Вона спирається на достовірні, зафіксовані наукою свідчення, але також і на сумнівні, а то й вигадані або сфальсифіковані дані. Історична пам'ять включає раціональні аргументи і висновки, але при цьому емоційно забарвлена, через що обговорення окремих проблем надзвичайно болісне. Вона включає предмети гордості, але нерідко і сорому. Пам'ять включає все важливе, але при цьому ретельно відібране, через що багато з важливого виявляється забути. Вона відображає масову свідомість, але також є плід творчості теоретиків. Пам'ять включає цінності, але також і нейтральні наукові факти, містить загальнолюдські цінності, але також і цінності вузькогрупові. Пам'ять у чомусь консолідує суспільство, а в чомусь роз'єднує його. Вона включає звичайний досвід, але також і складну рефлексію. Історична пам'ять результат наукових досліджень, але також і плід зусиль ідеологів.

На перший погляд здається навіть, що внаслідок цієї складності і суперечливості уявити історичну пам'ять як систему вельми проблематично. Фахівці з теорії систем, правда, впевнені, що в вигляді системи можна уявити що завгодно. І це справедливо. Питання лише в тому, чи має сенс робити це. Дійсно, в разі таких складно-суперечливих об'єктів як історична пам'ять системні уявлення, схоже, мало проясняють суть справи. У всякому разі подібні спроби не робилися.

Носієм історичної пам'яті є індивіди, що входять в певне співтовариство людей: людство, етнос, народ, націю, певну соціальну групу типу касти, класу, професії та ін. В кожному з цих входжень індивіди пам'ятають приблизно одне й

те саме, що дозволяє здійснювати відповідну ідентифікацію. У цьому сенсі історична пам'ять виконує важливу функцію. Вона дозволяє особистості вирішити проблему ідентичності, а багатьом соціальним утворенням вирішити проблему легітимності.

Відбір того, що підлягає запам'ятовуванню і увічненню в текстових і речових формах, проводиться різними соціальними утвореннями, здатними представляти ключові смисли історичної пам'яті. Серед них системи освіти і виховання: від шкільних підручників до музеїв і топоніміки, художня література і мистецтво, в тому числі народна творчість в найширшому сенсі слова: від билинних пісень до побутових виробів. У ці утворення визначальним, але не рівноцінним способом вписуються ідеологія і наука. Зокрема, ідеологія поставляє певні цінності і відповідає за їхнє осмислення і пропаганду, наука постачає історичні факти і відповідає за їхнє пояснення з допомогою теорій.

Добре, якщо ціннісні установки ідеології мають загальнолюдський, гуманістичний зміст. Вони включають уроки минулого, які не повинні бути забуті, форми поваги до історичних діячів і їх загальнолюдських здобутків, що передбачає відносно нейтральне і спокійне емоційне ставлення. Але є там цінності більш емоційно навантажені, що включають способи засудження злочинів проти людяності, форми скорботи і вшанування загиблих, способи шанування і звеличення борців зі злом, несправедливістю. Є й цінності, що зачіпають етнічні, національні, станові, групові інтереси, пофарбовані сильним емоційним зарядом. Вони стають способом самоповаги, а то і звеличення, особливої гордості, і нерідко фокусом пошуку ідентичності. Таким чином, історична пам'ять включає ті чи інші цінності і ціннісні орієнтири, що забезпечує їм величезне виховне значення. Такими феноменами стали Голокост, Голодомор, Перемога над фашизмом та ін. Але нерідко, цінності, що визначають те, що називають історичною пам'яттю людства або народу висловлюють вузьконаціональні або взагалі вузькогрупові інтереси, що не збігаються з загальнолюдськими цінностями і навіть протистоять їм. Тоді за історичну пам'ять ідеологія видає сконструйований міф, не тільки далекий від реальності, а й часом шкідливий для самих носіїв даного міфу.

На відміну від науки, яка прагне до об'єктивності і тому до повноти охоплення свідоцтв, ідеологія завжди вибіркова і співвідносить пам'ять із забуттям. Забуванню підлягає те, що не відповідає ідеологічним міркуванням. Наприклад, вина влади або всього народу, якщо і запам'ятовується, то оголошується непорозумінням, трагічною індивідуальною чи колективною помилкою і часто виправдовується обставинами. Головна вина, як правило, покладається на інших: сусідів, ворогів, поневолювачів і ін. «Загальний» досвід зазвичай героїзується. У рідкісних випадках історична пам'ять включає в себе усвідомлення злочинності або сорому, або провини, але це відбувається за рахунок особливої «правильно зрозумілої» історичної конструкції.

Формування і функціонування історичної пам'яті протікає, в основному, досить спокійно через сформовані соціальні форми і методи. У такий спокійний час індивіди і соціальні групи швидше об'єкти, ніж суб'єкти історичної пам'яті, оскільки засвоюють «пам'ятні» речі, осмислюючи, а не переосмислюючи їх.

Індивідуальний досвід, що осідає в пам'яті індивідів, найчастіше підпорядкований спільній історичній пам'яті або окремим її фрагментам, через що люди дуже часто, якщо не завжди, пам'ятають не те, що пережили, а те, що з цього приводу чули, читали, бачили в телевізорі і кіно. Але періодично в соціумі в результаті революцій чи інших радикальних соціально-політичних перетворень потрібне термінове «перезавантаження» історичної пам'яті. Це відбувається з різних причин. Одна з них, мабуть, головна, полягає в тому, щоб пристосувати історичну пам'ять до вирішення нових завдань: від нової ідентичності до нової легітимності. Тут вирішальна роль належить ідеології, яка висуває нові ідеї і через державно-політичні структури проводить їх в історичну пам'ять. Наприклад, в шкільні програми вводяться нові теми, в літературу нові герої, в топоніміку нові імена. Якись індивіди або групи деякий час пручаються, але зазвичай безуспішно. Той факт, що старше покоління, носій колишньої історичної пам'яті, не відразу перебудовується, практично нічого не означає. Нове бачення історії в суспільній свідомості починає переважати досить швидко. І якщо хтось за звичкою називає вулиці по-старому, це аж ніяк не є свідченням протестних настроїв. Смішно виглядали потути деяких політиків в незалежній Україні обґрунтувати ностальгію населення за Радянським Союзом тим, що багато громадян гривню називають рублем.

Очевидно, що в формуванні історичної пам'яті величезна роль належить науці, зокрема історичним дисциплінам, етнографії, культурології та іншим. Вони виявляють ті чи інші факти, будують пояснювальні теорії, здійснюють популяризацію складних наукових побудов. Через навчальну та популярну літературу, ЗМІ та інші інформаційні канали наукові знання, часом спрощуючись і спотворюючись, входять в повсякденну і теоретичну свідомість і осідають в історичній пам'яті. Паралельно науці існують, розвиваються і поширюються навколонаукові уявлення, що поставляються любителями і поганими професіоналами, які вже істотно спотворюють наукові уявлення, але які користуються великим впливом в силу простоти для розуміння, цікавого викладу або оригінального бачення історичних епізодів. Позанаукові ідеї також сприймаються масовою свідомістю і впроваджуються в історичну пам'ять у вигляді всіляких міфів. Втім, багато міфів виникають «між рядків» наукової літератури, особливо, якщо вона переслідує, здавалося б, високі цілі виховання благородства, волелюбності, патріотизму та інших достоїнств на історичних прикладах. Сказане не означає, що потрібно викорінювати історичні міфи. Навпаки, важливо підкреслити їх реальне виховне, естетичне, моральне та інше значення. Однак, освічена людина зобов'язана розрізняти міф і реальність і не повинна жити всередині міфу. Важливо також не допустити, щоб міфотворчість стала державною політикою.

Неадекватність і навіть небезпеку історичного міфу деякі дослідники бачать в його невірному відображенні дійсності, визначаючи його як брехню чи оману. І все ж міф не є неправдою або є не зовсім неправдою чи брехнею. Брехня є навмисний обман, приховування істини. А міф є некритична віра в деякі символи і наративи, що наділяються статусом реальності при незнанні справжнього стану справ або при відсутності істинного знання взагалі. Брехня

тут підключається зацікавленими особами, коли вони приховують істину або оголошують істину брехнею, а міф істиною, причому самі зазвичай в це вірять.

Але вирішальне значення в формуванні, і особливо в «перезавантаженні» історичної пам'яті має ідеологія. Висловлюючи інтереси еліти, що прийшла до влади, або перетворювачів-реформаторів, ідеологія являє приватний інтерес як загальнозначущий: загальнолюдський, загальнонаціональний тощо. Цьому служать відповідні цінності, взяті на озброєння з загальнолюдського або національного арсеналу, або спеціально придумані. Вони мають зазвичай дуже серйозне теоретичне обґрунтування, що в цілому не дивно, оскільки ідеологія є частина саме теоретичної свідомості. З цією метою створюються нові або використовуються наявні політичні, юридичні, моральні і навіть естетичні теорії, нерідко і філософські доктрини, використовуються економічне обґрунтування та ін. Виникає ілюзія науковості такої ідеології, і показати її ненауковість в якихось деталях неймовірно важко, а для загального спростування потрібен тривалий час.

Такою, зокрема, була марксистська ідеологія, яка проголошувала красиві загальнолюдські ідеї народного щастя, свободи, прогресу, розвитку особистості тощо. Про це мріяли багато поколінь мислителів і простих людей. Причому, чесно проголошувалося, що це приватний інтерес одного класу, але він збігається з об'єктивним ходом історичного розвитку, тому може вважатися загальнолюдським. Була збудована і філософська концепція історичного матеріалізму, і історична теорія закономірної зміни суспільно-економічних формацій, і відповідна економічна теорія. Використовувалися найкращі досягнення філософської та наукової думки тієї епохи [4]. Свого часу про досягнення марксистської концепції було сказано чимало, за радянських часів, природно, з великим перебільшенням, а в пострадянський час вказано і чимало недоліків, нерідко також з перебільшенням. Однак і прихильники, і противники, часто забували, що марксизм був насамперед ідеологією, хоча і дуже схожою на науку. Відвернемося від того, що саме хотів створити К. Маркс, а він, схоже, не збирався будувати ідеологічну і навіть філософську систему, вважаючи, що його концепція знайде себе в окремих науках. Будемо мати на увазі те, що вийшло. А вийшла саме ідеологія, тобто, за висловом самого Маркса перекручена, помилкова, ілюзорна свідомість [10, с.25]. І в марксистсько-ленінському варіанті вона розвивалася саме як ідеологія із залученням міфів, наративів і метанаративів, хоча витрачалася чимало сил, щоб довести її науковість. Трагізм радянського періоду нашої історії є наочна демонстрація того, що може статися, коли ідеологія підпорядковує собі науку. Природно, це лише один штрих нашої історії, але він – значимий.

Зараз вже очевидно, що небезпека ідеології зростає багаторазово в тоталітарному або авторитарному суспільстві, коли вона стає панівною. Її небезпека не завжди відчувається індивідуальною і масовою свідомістю завдяки численним міфам, особливо історичним, які розцвітають пишним цвітом в таких сприятливих умовах. Тоді вся історична пам'ять може перетворитися в один всеосяжний міф.

Наукова ідеологія неможлива за визначенням. Ідеологія завжди є вираз того чи іншого інтересу, а наука повинна бути незацікавленою, неупередженою, об'єктивною. Якщо наука не об'єктивна, це вже не наука. Навіть якщо ідеологія переслідує благі цілі, вона повинна контролюватися наукою, інакше неминучі неадекватні, зацікавлені інтерпретації, які часом не відрізняються від фальсифікацій.

З цього випливає важливий практичний висновок з урахуванням сучасної української дійсності, особливо в руслі позбавлення від комуністичної спадщини як в ідеологічному, так і в історико-пам'ятному сенсі. Український інститут національної пам'яті створено саме як ідеологічну організацію. Правда, в його формальній структурі є науковий сектор, але він далеко не на першому місці. Інститут переслідує найблагородніші цілі, і взагалі проводить дуже потрібну роботу по розкриттю злочинів тоталітарного режиму. Однак чи зуміє він втриматися на об'єктивних наукових позиціях, скажімо, при аналізі архівних свідчень про болочі точки нашої історії або при вирішенні топонімічних, історико-пам'ятних проблем? Чи не станеться заміна однієї ідеології іншою? Актуально в цьому відношенні вислів видатного вченого, теоретика історії, фахівця з історичної пам'яті А. Мегілла: «Одна з функцій історичної професії полягає в тому, що вона завжди повинна опиратися політичній миттєвості і досліджувати минуле з обережністю і ретельністю, не звертаючи уваги на можливі наслідки» [11, с. 103]. Зрозуміло, це ідеал, який в розвиненій демократичній країні став науковою нормою. Пострадянська наукова дійсність далека від такого ідеалу, особливо якщо врахувати, що вчені-гуманітарії не так давно виховувалися бійцями ідеологічного фронту. Можливо, цим пояснюється парадокс, що багато борців проти комуністичної спадщини часто користуються методами і аргументами тих, проти кого борються. Безумовно позначається і фактор інформаційної війни, нав'язаний ззовні. Важливо й те, що дуже мало людей, особливо в політиці, які розуміють ілюзорність, слабкі місця і потенційні небезпеки будь-якої ідеології, а не тільки войовничої і тоталітарної. Тому ідеал наукової об'єктивності набуває величезного значення. Ідеали науковості, які добре вивчені [3], необхідно пропагувати не тільки серед гуманітаріїв, а й серед ідеологів і політиків, які приймають рішення, зокрема, в сфері історичної пам'яті.

Загальний висновок з усього сказаного такий. Хоча без ідеології немає сучасного суспільства, однак ідеологія не повинна превалювати над наукою. Більш того, саме наукове співтовариство об'єктивно і неупереджено зобов'язане контролювати ідеологічну діяльність.

Список літератури:

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. — 328 с.
2. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. – М.: Новое литературное обозрение, 2016. - 232 с.
3. Афанасьев А. И. Гуманитарное знание и гуманитарные науки. – Одесса: Бахва, 2013. – 288 с.
4. Афанасьев А. И., Василенко И. Л. Идеалы научности и формационный подход // Европейская наука XXI столетия: стратегия і перспективи розвитку-

- 2006: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – Том 5. – С. 54-57
5. Герасимов О.В. Феномен исторической памяти // Вестник УРАО. – 2013. – № 5 (68) – С. 133-137.
6. Зашкільняк Л.О. Исторична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць- Вип. 2. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 218-233
7. Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т. 1. - Таллинн, 1992. - С. 200-202.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 3. — М. : Политиздат, 1955.– С.7-544
9. Мегилл А. Историческая эпистемология. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. - 480 с.
10. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – 412 с.
11. Репина Л. П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). – М.:ГУ ВШЭ, 2003 – 44с.

Александр Афанасьев, Ирина Василенко

НАУЧНОСТЬ И ИДЕОЛОГИЧНОСТЬ В ФЕНОМЕНЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Среди факторов, формирующих историческую память, главная роль принадлежит идеологии и науке, при преобладающем значении идеологии, особенно во времена «перезагрузки» исторической памяти. Поскольку идеология выражает определенные интересы, возрастает опасность неадекватности исторических оценок. Необходимо повысить роль объективной и беспристрастной науки в процессе формирования исторической памяти.

Ключевые слова: историческая память, идеология, наука.

Oleksandr Afanasiev, Iryna Vasilenko

SCIENTIFICITY AND IDEOLOGY IN PHENOMENON OF HISTORICAL

MEMORY

Among the factors forming historical memory, the main role belongs to ideology and science, with the predominant ideology, especially during the "reset" of historical memory. As ideology expresses certain interests, the danger of inadequate historical estimates increases. It is necessary to increase the role of objective and impartial science in the process of the formation of historical memory.

Ideology reflects national, class, group interests. It brings to the historical memory a certain system of values, emotionally loaded phenomena, sacral objects, forms and ways of grief, veneration, exaltation. For this purpose, ideology attracts myths and narratives. Objects of historical memory become a way of self-esteem, special pride, and often the focus of identity search. Ideologists and politicians carry out a memory correction, proceeding from certain ideological doctrines, which do not correspond to the norms of scientific character. Science, in particular, historical, should focus on the concepts of truth or intersubjectivity, historical reality

and historical fact, the historical method and theory. Understanding of the latter can differ, which is an important subject of methodological analysis and requires the connection of philosophers, culturologists of historians, ethnographers. Historical science sometimes correlates historical knowledge with educational goals, which are conditioned by ideological and political guidelines. In this case, even when striving for impartiality, subjectivity of interpretations and departure from objectivity often prevail. Genuine science presupposes a conscious and comprehensive rejection of ideological, political, national, party bias.

Keywords: *historical memory, science, ideology.*

References

1. Assman A. (2014) Dlinnaya ten proshlogo: Memorialnaya kultura i istoricheskaya politika [A long shadow of the past: Memorial culture and historical politics], Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie, 328 p.
2. Assman A. (2016) Novoe nedovolstvo memorialnoy kulturoy [New dissatisfaction with the memorial culture], Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie, 232 p.
3. Afanasiev A. I. (2013) Gumanitarnoe znanie i humanitarnyye nauki [Humanitarian knowledge and science of humanities], Odessa, Bahva, 288 p.
4. Afanasiev A.I., Vasilenko I. L. (2006) Idealyi nauchnosti i formatsionnyy podhod [Ideals of scientific character and the formation of the approach], Evropeyska nauka XXI stolit'ya: strategiya i perspektivi rozvitku-2006: materialy I Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferentsiyi. Dnipropetrovsk, Nauka i osvita, 2006, Tom 5, P. 54-57.
5. Gerasimov O.V. (2013) Fenomen istoricheskoy pamyati [Phenomenon of historical memory]. Vestnik URAO, № 5 (68), P. 133-137.
6. Zashkilnyak L.O. (2012) Istorichna pam'yat ta istoriografiya: metodologichni aspekti vzajemodiyi [Historical memory and historiography: methodological aspects of interaction]. Natsionalna ta istorichna pam'yat. Zb. nauk. prats. Vip. 2, Kiev, DP «NVZ «Prioriteti», P. 218-233
7. Lotman Yu. M. (1992) Pamyat v kulturologicheskom osveschenii [Memory in culturological illumination]. Lotman Yu.M. Izbrannyye stati. T. 1, Tallinn, P. 200-202.
8. Marks K., Engels F. Nemetskaya ideologiya [German ideology]. Marks K., Engels F. Soch. T. 3, Moscow, Politizdat, 1955, P.7-544.
9. Megill A. (2007) Istoricheskaya epistemologiya [Historical epistemology], Moscow, «Kanon» ROOI «Reabilitatsiya», 480 p.
10. Natsionalna ta Istorichna pam'yat [National and historical memory] (2012). Zb. nauk.prats, Vip. 2, Kiev, DP «NVZ «Prioriteti», 412 p.
11. Repina L. P. (2003) Kulturnaya pamyat i problemyi istoriopisaniya (istoriograficheskie zametki) [Cultural memory and the problems of historiography (historiographical notes)], Moscow, GU VShE, 44 p.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2017